

1.2.7. Seidiye Hanlığından Günümüze Doğu Türkistan

Kalmuklar 1674'te Turfan, Ürümçi ve İli bölgelerinde Cungiye devletini kurdular. 1679'dan sonra 18 yıl boyunca bu devlet bölgenin güneyine de hâkim oldu. Kalmukların hâkimiyetindeki bu devir, Doğu Türkistan'da genel vali sıfatıyla hocaların hüküm sürdüğü bir devir olmuş; bu sebeple "Hocalar Devri" olarak adlandırılmıştır.¹

Bu tarihten sonra bölgede yine karışıklıklar görülmeye başlanır. 1864'ün Aralık ayında Sıddık Bey Kıpçak isyan ederek Yenihisar ve Kâşgar'ı ele geçirdikten sonra Hokand Hanı Hudayar Han'a bağlılık bildirdi. Bunun üzerine Hudayar Han, Büzrük Han Türe'yi Kâşgar valisi, Yakup Bey'i de başkumandan olarak bölgeye gönderdi. Ancak Sıddık Bey bunu kabul etmeyince bertaraf edilerek Kâşgar resmen Hokand Hanlığı'na bağlandı. Bir süre sonra Yarkent de hanlığın topraklarına katıldı. Bu sırada Batı Türkistan Rus işgaline uğradı ve Kâşgar'a büyük göç oldu. Göç sırasında, 1865'te Yakup Bey Kâşgar valisini devirerek Hokand Hanlığı'nın sona erdiğini ilân etti ve Atalık Gazi Bedevlet Yakup Bey unvanı ile Kâşgar ve Yarkend hükümdarı oldu. Yakup Bey 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuça'yı, 1868'de Turfan'ı, Ürümçi'yi ve Kumul'a kadar olan bölgeleri ele geçirerek hâkimiyet sınırlarını genişletti.²

İngilizler Yakup Bey'in bu hareketi ile ilgilendiler. 1868'de Kâşgar'a gelen ticarî heyet Yakup Bey ile görüştü ticarî antlaşma imzalandı. Yakup Bey bir yandan İngilizlerle dostça ilişkiler kurmaya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı Sultanı Abdulaziz'e oğlu Seyid Yakup Han Töre (Hoca Töre)'yi yollayarak yardım talep etti. Hoca Töre, Türkistan'daki gelişmeleri sultana ve ileri gelenlere ilettikten sonra sultanın yüksek himayesine girmek istediklerini belirtmiştir. Sultan bu isteğe kayıtsız kalmayarak bir gemi ile silâh ve asker yardımı yollamıştır. Bu andan itibaren Yakup Bey, sultanın verdiği emirlik unvanını alarak hâkimiyeti altındaki topraklarda hutbeyi Abdülaziz Han adına okutmuş ve sikkeleri onun adına bastırmıştır.³

Yakup Bey Petersburg'a elçi yollayarak Rusya ile de dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Osmanlı himayesine giren ve Çin'e karşı Rusya ve İngiltere arasında denge politikası yürüterek yerini bir dereceye kadar sağlamlaştıran Yakup Bey, maalesef 1877 yılının Mayıs ayında vefat etmiş; Çinliler de hiç vakit geçirmeden yaptıkları taarruzla 16 Mayıs 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ve istilâ etmişlerdir. Bir süre Zo Zungtang komutasındaki ordu tarafından idare edilen Doğu Türkistan, 18 Kasım 1884'te Çin imparatorunun emriyle 19. eyalet olarak *Şin-cang* (*Xin jiang* "Yeni Toprak") adıyla doğrudan imparatorluğa bağlanmıştır.

¹ Mehmet Emin Buğra, a.g.e.,s.8-16.

² Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s.23-27.

³ İklil Kurban, a.g.e, s. 9-15.

Doğu Türkistan üzerindeki Mançu sülâlesinin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülâlesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahallî idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Hatta dış ülkelerle doğrudan doğruya antlaşmalar yapabiliyorlardı. Ancak bu sürede de Doğu Türkistan idarecilerinin Çinli olduğu unutulmamalıdır.

1930'lara gelindiğinde, yerli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmişti. Bunun bir sonucu olarak yer-yer ayaklanmalar patlak vermeye başladı. Bunlardan önemlileri şunlardır:

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931'de Kumul ayaklanması,

Mahmut Muhiti liderliğinde, Ocak 1933'te Turfan ayaklanması

Mehmet Emin Buğra liderliğinde, Şubat 1933 Hoten ayaklanması

Bunların yanında, yine 1933 yılı içinde Tarım havzasında Timur ve Osman isimli kişilerin liderliğinde, Altay'da Şerif Han Töre liderliğinde ayaklanmalar patlak verdi. Bütün bu ayaklanmalar sonuç verdi ve aynı sene Ürümçi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan Çinlilerden temizlendi.

İhtilâllerin ilk başladığı yer olan Kumul'daki ayaklanmaya Döngenlerden Ma Jung Ying, Mayıs 1931'de emrindeki yüz gönüllü ile katıldı; ancak yaralanınca Temmuz'da Kansu'ya döndü.

Kumul'a Eylül 1931'de Ruslar yardım teklif etti ise de Kumul ihtilâlcileri reddetti. Bunun üzerine Rusya Doğu Türkistan'ın valisi Jing Şu Ren'le Ekim ayında gizli bir antlaşma yaparak vali kuvvetlerine silâh yardımına başladı. Buna rağmen bölgeye hâkim olamayan Jing Şu Ren, Nisan 1933'te Rusya üzerinden Çin'e kaçınca başkumandan Şing Şi Sey kendini askerî vali ilân ederek idareyi ele aldı.

1933'te Ma Jung Ying binden fazla gönüllüyle tekrar gelerek 16 Haziranda Hoca Niyaz Hacıyla görüştü. Ma Jung Ying'in bütün askerî işleri tek başına ele almak istemesine Hoca Niyaz karşı çıktı. Bunun üzerine Ma ihtilâlcilere saldırarak ellerindeki silâh ve mühimmatı aldı. Hoca Niyaz'ın zor duruma düştüğünü gören Rusya, Hoca Niyaz'a Şin ile anlaşmasını teklif etti. Teklifi değerlendiren Hoca Niyaz, 9 Temmuz 1933'te Şin ile anlaştı. Antlaşmaya göre Tanrı dağlarının güneyi Hoca Niyaz'ın, kuzeyi de Şin'in idaresinde olacaktı. Antlaşma Ürümçi'de imzalandı.

Bu şekilde 12 Kasım 1933'te, Kâşgar'da "Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti" ilân edildi ve aşağıdaki hükûmet kuruldu:

Cumhurbaşkanı

Hoca Niyaz Hacı

Başbakan	Sabit Damollah Abdülbaki
Erkan-ı Harbiye Reisi	General Mahmut Muhiti
İçişleri Bakanı	Seyitzade Yunus Bek
Dışişleri Bakanı	Kasım Can
Eğitim Bakanı	Abdulkerimhan Mahdum
Evkaf Bakanı	Şemsettin Turdi
Adalet Bakanı	Zarif Kari
Ziraat ve Ticaret Bakanı	Abdul Hüseyin
Maliye Bakanı	Ali Ahun
Harbiye Bakanı	Oraz Bek
Sağlık Bakanı	Abdullah Hani

Ocak 1934'te Çöçek ve Altay sınırından giren Kızıl Ordu, Ürümçi civarında Ma Jung Ying'i bozguna uğratarak Kâşgar'a doğru ilerlemeye başladı. Bu arada Ürümçi'den Kâşgar'a gelen başkonsolos Afserof, Hoca Niyaz ile görüşerek hükûmetin lâğvedilmesi ve kendisinin Ürümçi'de Şing Şi Sey ile birlikte ortak idare kurmasını teklif etti. Bunu kabul etmek zorunda kalan Hoca Niyaz, Afserof ile birlikte Kâşgar'dan ayrıldı. Ürümçi'de genel vali yardımcısı oldu ve böylece hükûmet sona erdi.

Eylül 1938'de Şing Şi Sey, Stalin'in mümtaz misafiri olarak Moskova'ya gitti ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye oldu.

Nisan 1937'de çıkan ihtilâlin bastırılmasının ardından Hoca Niyaz tutuklandı; sonra da Şerif Han Töre ve diğer mücahitler gibi işkence ile öldürüldü. Aynı yıl Barköl'de dört ayaklanma ile Şubat 1940'ta ve Haziran 1941'de Altay'da çıkan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırıldı.

Şing Şi Sey bir yandan Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurarken diğer yandan Çin ile gizlice anlaşmıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında fırsatını bulan Şing Şi Sey Çin'e bağlılığını ilân etti. Bunun üzerine önceden sınıra yığınak yapmış bulunan Çin ordusu ülkeye girdi, Kızıl Ordu Doğu Türkistan'ı terk etti. Bu, Milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan'a soktuğu ilk kuvvetti. Halk Çin işgaline karşı yer yer direnişe geçti. Bunlardan bir kısmını Rusya desteklemekteydi.

Eylül 1944'te İli'de çıkan ayaklanma sonuç verdi ve İli, Altay, Tarbagatay vilâyetleri kurtarılarak 12 Kasım 1944'te "Şarkî Türkistan Cumhuriyeti" ilân edildi:

Cumhurbaşkanı	Ali Han Töre
Cumhurbaşkanı Muavini	Hekim Hoca Beg
Genel Sekreter	Abdür-rauf Beg
Maliye Bakanı	Enver Musabay
Eğitim Bakanı	Seyfettin Azizi

Sağlık Bakanı

Muhittin Kanat

Adalet Bakanı

Mehmet Can Mahdum

İli'de hükûmet kurulduktan sonra Ruslar isyancılara yardım olarak silâh, askerî ve sivil müşavirler yolladı. Bu müşavirler vasıtasıyla Rusya, Çin'le antlaşma yapılmasını telkin etti. Bunun üzerine Çin'le görüşmeler başladı. Çin görüşmelerde aracı olmaları için literatürde "Üç Efendi" olarak bilinen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Ülkeye gelen Üç Efendi çoğunlukla gençlerin dinleyici olarak katıldığı bir konferans düzenleyerek tam bağımsızlığa ulaşmak için önce Çin'e bağlı bir millî muhtariyet kurulmasının ve bu şekilde kültürün, mefkûrenin ve iktisadî hayatın yükseltilmesinin en uygun yol olduğunu, bir süre sonra Doğu Türkistan'ın Rus boyunduruğuna girme tehlikesinden de uzak olarak bağımsız olabileceğini anlattılar. Görüşmelerin sonunda anlaşma sağlandı.⁴ Ancak antlaşmaya taraftar olmayan Ali Han Töre ile birkaç reis Rusya'ya kaçırıldı.

Antlaşma neticesi Ürümçi'de 15'i yerli, 10'u da Çinli olmak üzere 25 kişilik ortak bir hükûmet kuruldu. Buna göre Çinli general Zhang Zhi Zhong Genel Vali, Kremlin yanlısı olan Ahmetcan Kasım ile Burhan Şehidî de vali muavinleri olmuşlardı. Aynı hükûmete Mehmet Emin Buğra Bayındırlık Bakanı, Canım Han Maliye Bakanı, İsa Yusuf sandalyesiz üye olarak girmiş, Mesut Sabri de Eyalet Genel Müfettişi olmuştu.⁵

İhtilâl kuvvetlerinin altında olan ve Ruslarca desteklenen İli, Altay, Tarbagatay vilâyetlerine Çin eli uzanmıyor, güneydeki Çinlileştirme politikası ise halkın kuzeydeki gibi Rusya'ya meyline sebep oluyordu. Bunun üzerine Çin, Mesut Sabri'yi genel valiliğe, İsa Yusuf'u da hükûmet genel sekreterliğine atamak yoluyla idareyi milliyetçilere bıraktı. Hükûmetin Rus yanlısı üyeleri bu yeni durum karşısında İli bölgesine çağrıldılar ve hükûmetten çekildiler.

"Milliyetçi hükûmet" ilk iş olarak Türkleşme prensibiyle eğitime el attı. Bu hareket Çin'i ve Rusya'yı telâşlandırdı. 1948'de Doğu Türkistan'da bulunan Çin silâhlı kuvvetleri başkumandanı bir beyanname yayımlayarak yerli milliyetçilerin Rus taraftarlarından daha tehlikeli olduğunu ifade etti.⁶

Aynı sıralarda Çin'de Mao'nun meşhur yürüyüşü gerçekleşmekteydi. Bunun bir neticesi olarak Çin hükûmeti, S.S.C.B.'ne hoş görünmek amacıyla, 1 Ocak 1949'da Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u işten el çektirdi. Yerlerine Kremlin yanlısı komünist Burhan Şehidî getirildi. Bu arada Çinli komünistler yavaş yavaş Çin'e hâkim olmuş ve Doğu Türkistan sınırına dayanmıştı. Eylül

⁴ Mehmet Emin Buğra, Amaç Karahoca, *Doğu Türkistan – Çin Müstemlekesi*, İstanbul 1960, s. 55-61

⁵ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s. 61.

⁶ Mehmet Emin Buğra, a.g.e., s. 85.

1949'da Doğu Türkistan'daki milliyetçi Çin birliklerinin baş kumandanı, Çin komünist hükûmetine bağlılık ilân etti. Böylece komünist ordu hiçbir askerî kuvvetle karşılaşmadan ülkeye girdi.

İsa Yusuf, Mehmet Emin Buğra ve binlerce Uygur ve Kazak Türkü Hindistan ve Pakistan'a iltica etti. Mesut Sabri şehit edildi. Böylece Doğu Türkistan'daki karanlık günler başladı. On binlerce aydın öldürüldü ve hapsilere atıldı.

O tarihten günümüze dek Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesi devam etmektedir. Son olaylarla doruk noktasına çıkmıştır ve yer yer ayaklanmalar olduğu gözlenmektedir. Ayaklanmaların Uygur Türkleri bağımsızlığa kavuşuncaya kadar devam edeceği anlaşılmaktadır.

1.3. Doğu Türkistan'ın yakın dönemi ile bugünkü nüfus yapısı

Türkistan'daki 16. yüzyıl başında cereyan eden siyasî ve ekonomi buhranın sonucu olarak, Timur oğulları Hindistan'a, Çağatay oğulları da Altışehir'e çekilirler. Böylece, bütün Türkistan'ı bir arada tutan siyasî birlik dağılır. Gitgide etnik farklılaşmalar ortaya çıkar.

Dokuzuncu yüzyıl ortalarında, Orhun civarından göç eden Uygurlar, Turfan yöresinde İdikut devletini ve Kâşgar yöresinde de diğer Türk boylarıyla birleşip Karahanlı devletini kurarlar. Bugünkü Doğu Türkistan'daki Türk topluluğunun esasını teşkil eden Uygurlar, işte bu İdikut devletini ve Karahanlı devletini kuran Uygurların torunlarıdır.

On beşinci yüzyılın sonları ve on altıncı yüzyılın başlarında kuzeydeki Kıpçak bozkırlarından Türkistan'a göç eden Cuci ulusuna mensup olanlar, Çu nehri kıyısındaki hayvancılık bölgesine ve Maverâünnehir'deki Tarım bölgesine yerleşirler. Hayvancılık bölgesine yerleşenler "Kazak" adını, tarım bölgesine yerleşenler "Özbek" adını taşırlar.⁷

Tanrı Dağları'nda 16. yüzyılda Kırgızlar da ayrı bir Türk topluluğu olarak görünürler. Onlar 15. yüzyılın başlarında kuzeydoğudan Oyratlar ile beraber Türkistan'a gelmiş olabilirler. Kırgızlar, Çağatay Hanlığının izniyle Issık Göl'ün güneyinde hayvancılık ile meşgul olurlar. Onların Müslüman olmaları 16. yüzyılın sonlarına rastlar.⁸ Tarihçi Prof. Enver Baytur'a göre "Kâşgar Hocalarının atası sayılan Mahdumî Azem'in küçük oğlu Hoca İshak Tanrı dağlarındaki Kırgız bölgelerine gidip İslâm dinini yaymış, *Tezkire-i Cahan*'daki belgelere göre, Hoca İshak Kırgız bölgelerinde 12 yıl kalmıştır".

Kazaklar ve Kırgızlar Doğu Türkistan'ın kuzey-batısını, Oyratlar Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunu işgal ettikleri için, Çağatay oğulları ve onlara bağlı olan Moğollar, ister istemez

⁷ Mehmet Emin Buğra, *a.g.e*, s.348-350.

⁸ *Şin Cangning Kiskiçe Tarihi*, 1984, s. 325-326.

güneye (Altışehir'e) kaymışlardır. Güneydeki bu Moğollar, tamamen Türkleşip bugünkü Uygurlara karışıp gitmişlerdir.⁹ Kâşgar, Yarkent, Hoten nehirlerinin kıyılarında ve Lopnor gölünün çevresinde yaşayan Dolanlar (*dolan* Moğolca “yedi = 7” demektir) 18. yüzyılın başlarında, Kalmukların Altışehire hâkim oldukları devrede, buralara gelip yerleşen ve Türkleşen Kalmuklardır. Dolanlar, Çaş-şirin, Barçuk, Bögür kabilelerinden müteşekkil olup, Şamanizm kalıntıları, diğer Türk boylarına nazaran Dolanlarda daha yaygındır.¹⁰

Günümüzde Doğu Türkistan'da en büyüğü Uygurlar olmak üzere, çok sayıda Türk toplulukları ve diğer milliyetten halk bir arada yaşamaktadır. Sağlıklı bir veri olmamakla birlikte 1993 nüfus sayımına göre ve 1993 sonu itibariyle bölgenin toplam nüfusu 16.052.648 kişidir. Bu nüfusun yüzde 62'sini oluşturan 10.015.948 kişi Türk kökenlidir. Doğu Türkistan'ın yüzde 47'sini oluşturan Uygurların nüfusu 7.589.468'dir; nüfusun yüzde 37'si, yani 6.036.700 kişi (Çin Ordusu hariç) Han milliyetindedir; 1.196.416 Kazak Türkü, Doğu Türkistan nüfusunun yüzde 7.3'ünü oluşturur. Ayrıca bölgede 732.294 Huy (Çinli Müslüman); 149.198 Moğol; 154.282 Kırgız Türkü; 36.785 Şibe; 36.108 Tacik; 12.782 Özbek Türkü; 18.856 Mançu; 5.827 Dagur; 4.440 Tatar Türkü ve 8.563 Rus yaşamaktadır.

Yukarıda adı geçenlerden Han milliyeti dışındaki Türk ve daha sonra da Moğol soylular yüzyıllardır Doğu Türkistan topraklarında bir arada yaşamaktadırlar. Ayrıca Doğu Türkistan nüfusunun 70.929 kişilik bir bölümü Dong Şiang, Tibet, Miao, Yi, Buyi ve Kore milliyetlerindedir¹¹. Bu toplulukların büyük bir bölümü Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'ı işgalinden hemen önce ya da sonra diğer eyalet ve özerk bölgelerden bölgeye göç etmişlerdir. Özellikle Han milliyetini Çin hükûmeti Doğu Türkistan'da çoğunluğu sağlayarak asimile etme siyaseti ile göç ettirmiştir. Doğu Türkistan'ın ilk işgal yıllarında Han milliyetinden olanların sayısı 200 bin iken, bugün altı buçuk milyona ulaşmıştır. Bu göç bugün bütün hızıyla devam etmektedir.

⁹ *Şin Cangning Kışkıçe Tarihi*, 1984, s.328.

¹⁰ A.N. Korupatkin, *Kâşgariye*, (İngilizceden Uygurcaya çeviren: Hekime Erşidin) Ürümçi 1984.

¹¹ Çin Halk Cumhuriyeti Türkiye Büyük Elçiliği, *Sincian'ın Şimdiki Durumu*, Ank. 1997.